

Järnframställning och smide i gamla tider

Järn, detta material som vi numera betraktar som en nära nog oundgänglig del av vår tillvaro, är inte så gammalt som man skulle kunna tro. Många metaller var redan välkända långt innan järnet blev känt.

De äldsta föremålen av smitt järn är funna i egyptiska gravar och är ca 5 000 år gamla. Dessa prydnadsföremål är tillverkade av meteorjärn, alltså järn som nått jorden från rymden. Detta järn som förekommer mycket sparsamt innehåller alltid en stor procent nickel och är därmed lätt att identifiera vid analys.

För ca 3 500 år sedan började hettiterna, en folkgrupp i Anatolien i Mindre Asien, att kunna framställa järn ur malm. Detta skedde troligen i ungefär samma typ av blästugn som förekom i Sverige något årtusende senare. Denna teknik ändrades heller inte när kunskapen om järnframställning nådde romarriket och övriga Europa.

Den svenska järnålderns början brukar dateras till ca 400 år före vår tideräknings början. De första järnblästorna i Sverige är daterade något århundrade efter denna tid. Då hade järntillverkning varit känd sedan länge i södra och mellersta Europa. De första järnföremålen som kom till Sverige var importgods av romersk eller keltisk tillverkning, ofta då i form av dräktsmycken, prydnadsnålar, spännen och liknande.

Så småningom kom även järntillverkningen till våra trakter och här fanns goda tillgångar på lämpligt material, myrmalm och sjömalm. Detta gjorde troligen att denna hantering redan tidigt blev av stor omfatt-

ning. Det finns några osäkra dateringar från Södra Dalarna som pekar på att de första blästorna kan vara ca 2 000 år gamla. I Siljanstrakten finns belägg för en livlig verksamhet redan på 600-talet och detta gäller säkert även på den nuvarande Solleröskogen. Där ligger nog många gamla järnframställningsplatser, ännu under månghundraårig mossas. Några hittills okända platser har kommit i dagen på senare tid, främst då genom markberedning på de kalhyggen som det rationella skogsbruket gett upphov till. Sollerökartan får alltså några nya tecken ibland.

Att stora mängder järn har framställts även av solleröbor är ställt utom varje tvivel. Hur detta järn har använts finns det många mer eller mindre trovärdiga åsikter om. Att en stor del har sålts eller avyttrats genom byteshandel till de folkrika trakter där materialet till järn var en bristvara är nog tämligen säkert. Man kan nog våga sig på en gissning att de människor som behärskade det mycket svåra och komplicerade arbetet att framställa detta järn, med primitiva metoder och utrustning, även hade intresse och förmåga att vidareförädla detta material. Vi måste nog räkna med att det har funnits skickliga smeder på Sollerön under större delen av den tid som den primitiva järnhanteringen pågick.

Vapen för jakt och krigiska värv var kanske det som stod främst på önskelistan när det nya materialet blev tillgängligt. Fynd som med säkerhet kan dateras till denna tid innehåller till stor del svärd, spjut, yxor och knivar. Men som alltid när nya material och metoder blir tillgängliga så finns det alltid framsynta personer som spekulerar i vad detta kan ha för användning i den egna verksamheten. Så var säkert fallet även nu. Nya möjligheter föder alltid nya behov. En sak som blev aktuell när människorna började övergå från den ambulerande jägar- och samlartillvaron till fast bosättning och skulle livnära sig på boskapsskötsel och primitivt svedjebbruk, var redskap för denna hantering som liar, skäror och hackor. Järnföremål har även hittats i de vikingatida gravar som finns på ön. En del av dessa saker är säkert av lokal tillverkning.

Plogar och andra jordbearbetningsverktyg kom långt senare. Plogen i den form som vi känner till den fanns inte förrän på 1700-talet. Årdret och hackan var de redskap som dominerade jordbruket under de första århundradena. Dessa båda redskap var väl också de som kunde användas enbart med mänsklig arbetskraft. Hackbruket levde kvar i vissa delar av Norrland ännu på 1800-talet. Dragdjur var i stort sett ett okänt begrepp. Hästar fanns väl, men endast som rid- och klövjedjur. Vintertid

förekom kanske häst- eller oxdragna slädtransporter på frusna sjöar och myrar, men sommartid var nog dragdjur en okänd företeelse.

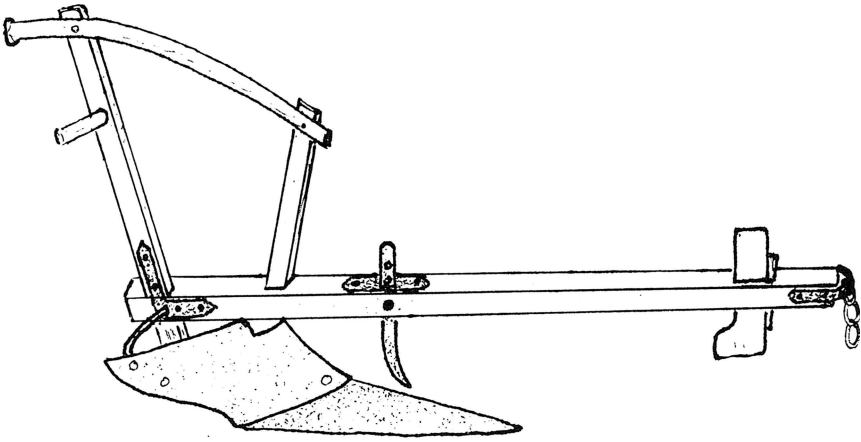
Hjulburna transportredskap fordrade någon form av väg och i dessa väglösa marker fanns bara klövjestigar, som säkert var flitigt använda. De viktigaste transporterna gick båtledes på sjöar och vattendrag.

Den första plogen med svängd vändskiva av järn ska ha tillkommit i en bondsmedja i Ore någon gång under första halvan av 1700-talet. Detta var prototypen till de s k dalplogarna som kom att få en enorm betydelse för jordbrukets utveckling under 1800-talet. Dessa plogar tillverkades uteslutande i de små gårdssmedjor som fanns i bygderna. Små skillnader i de olika tillverkarnas plogar förekom naturligtvis, men i stort sett hade en enhetlig typ utvecklats i början av 1800-talet. De s k Selj-kallplogarna från Selja by i Mora var vida berömda som de bästa plogar som fanns. Bonäs och Orsa hade också berömda plogsmedar, liksom trakterna kring Hedemora. Om någon tillverkning förekommit på Sollerön är däremot mycket tveksamt.

Någon industriell tillverkning av plogar förekom inte förrän mitten på 1800-talet och då i liten skala. När de gjutna plogarna, de s.k. tackjärns-plogarna, kom på 1890-talet var det vanligt att bönderna köpte enbart plogkroppen och sedan gjorde de övriga detaljerna efter sina egna idéer. De små lokala smedjorna var nog de som försåg bönderna med plogar under större delen av förra seklet. Smederna skaffade naturligtvis ämnesjärn från bruken. Vissa bruk hade också s k plogplåtar på tillverkningsprogrammet.

De smedjor som funnits på Sollerön i senare tid har, med några få undantag, varit husbehovssmedjor, ofta då mycket sporadiskt använda. Även i fäbodarna fanns ofta någon smedja, där hela fäbodlaget kunde vara delägare. Utrustningen varierade naturligtvis beroende på ägarens eller ägarnas intresseinriktning och behov. Rent allmänt kan man nog konstatera att de flesta av Solleröns smedjor inte hade den utrustningsstandard som fordrades för mer yrkesinriktat smide. Detta jämfört med smidet i vissa av våra grannsocknar. Älvdalen hade sitt spik- och liesmide med avsättning över hela landet, men även på export och då främst till Norge och Finland. Öjes skraddarsaxar och Moras kniv- och klocktillverkning är andra exempel.

Av de skickliga smeder som varit verksamma på Sollerön i senare tid kan nämnas Sol Lars Jonsson. Han hade sin smedja vid Solgården i Hä-

Plog från mitten av 1800-talet. Teckning: Ivar Pettersson.

radsarvet och var verksam under senare delen av 1800-talet. När Mångbergssågen byggdes år 1877 var det han som utförde det ofta mycket svåra smidesarbetet, och inte bara smidet utan också det många gånger mycket komplicerade konstruktionsarbetet. Att sågen ännu efter mer än 100 år fortfarande fungerar är väl ett bevis för hans yrkesskicklighet.

Håll Lars Larsson, en svärson till Sol Lars, fortsatte som smed i Solgården. Han byggde en ny och större smedja och specialiserade sig på tillverkning av åkdon och timmerkälkar. Detta fortsatte han med under många år tillsammans med Mats Nils Matsson i Bengtsarvet.

När Erik Svensson, en dotterson till Håll Lars Larsson, övertog smedjan i slutet av 1940-talet kom den i händerna på den mycket skickliga smed som fortfarande sköter det mesta smidet på Sollerön.

En annan skicklig smed var Dunder Anders Olsson i Utanmyra som hade en välutrustad smedja på sin gård. Han var inte bara smed utan också en mycket duktig snickare. Hans kavlar för tunnbrödsbakning är välkända och många är fortfarande i bruk.

Reser Anders i Gruddbo var också en skicklig yrkesman på smidesområdet, kanske med den mest välutrustade smedjan på ön. Han tillverkade, tillsammans med sonen Erik, i huvudsak smide till jordbruksredskap samt skoningar och andra detaljer till såväl sommar- som vinterkörden.

Erik Pettersson